

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2023, 14-21

УДК: 494.3-3:413.1

DOI: [10.52754/16948653_2023_1_2](https://doi.org/10.52754/16948653_2023_1_2)

МОЛДО НИЯЗДЫН КОЛ ЖАЗМАЛАРЫНДАГЫ ЧАГАТАЙ ЖАЗМАСЫ

ЧАГАТАЙСКАЯ НАДПИСЬ В РУКОПИСЯХ МОЛДО НИЯЗА

CHAGATAY INSCRIPTION IN THE MANUSCRIPTS OF MOLDO NIYAZ

Акынбекова Айман Усенбаевна

Акынбекова Айман Усенбаевна

Akymbekova Aiman Usenbaevna

ф.и.к., доцент, И.К. Ахунбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясы
к.ф.н., доцент, Кыргызская Государственная Медицинская Академия им. И.К. Ахунбаева
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kyrgyz State Medical Academy named after. I.K.

Akhunbaev

aimantmu@mail.ru

МОЛДО НИЯЗДЫН КОЛ ЖАЗМАЛАРЫНДАГЫ ЧАГАТАЙ ЖАЗМАСЫ

Аннотация

Изилдөө XIX-XX кылымдын 20-жылдарына чейин кыргыз элинде колдонулган чагатай тилинин мүнөздүү өзгөчөлүктөрү туурасында сөз кылуу аркылуу кыргыз тилинин тарыхый үлгүлөрүнүн түп нускаларын сактаган кыргыз жазма адабиятынын баштоочусу, Молдо Нияз акындын кол жазмаларында колдонгон чагатай жазмасынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү туурасында илимий негизде иликтөө максатын көздөйт.

Ачкыч сөздөр: түрк тилдери, чагатай тили, араб тили, тыбыш, тамга, кол жазма, уйгур жазуусу, жазма эстеликтер.

ЧАГАТАЙСКАЯ НАДПИСЬ В РУКОПИСЯХ МОЛДО НИАЗА

CHAGATAI INSCRIPTION IN THE MANUSCRIPTS OF MOLDO NIYAZ

Аннотация

Исследование направлено на научно обоснованное изучение характерных черт чагатайского языка, используемых в рукописях поэта Молдо Нияза, основоположника кыргызской письменной литературы, который сохраняет оригиналы исторических образцов кыргызского языка, рассказывающих о характерных чертах чагатайского языка, используемого кыргызским народом до 20-х годов XIX-XX вв.

Abstract

The research is aimed at a scientifically based study of the characteristic features of the Chagatai language used in the manuscripts of the poet Moldo Niyaz, the founder of Kyrgyz written literature, who preserves the originals of historical samples of the Kyrgyz language, telling about the characteristic features of the Chagatai language used by the Kyrgyz people until the 20s of the XIX-XX centuries.

Ключевые слова: тюркские языки, чагатайский язык, арабский язык, звук, письмо, почерк, уйгурское письмо, письменные памятники.

Keywords: Turkic languages, Chagatai language, Arabic language, sound, writing, handwriting, Uighur writing, written monuments.

Киришүү

Кыргыз элинин байыркы жазуусунун болгондугун танып, Улуу Октябрь революциясына чейин кыргыздардын жазуусу жана адабий тили болбогон деген жаңылыш көз караштардын айланасында жашап келдик. Бүгүнкү күндө мындай маселенин тегерегинде талаш ой-пикирлерди айтуунун өзү орунсуз жана сабатсыздык деп билебиз. Себеби жазуусуз эч бир элди элестетүү мүмкүн эмес. Жазуу аркылуу элдин тарыхынан кабар берилет. Мына ушул жагдайдан алганда, кыргыз эли өзүнүн тарыхый-маданий өнүгүү, улут катары калыптануу жолунда жалпы түрк тилдүү элдер сыяктуу эле жазуунун бир нече түрлөрүн пайдаланышкан. Андай жазуулардын эң алгачкысы Орхон-Енисей жазуусу. Бул жазуудан кийин кыргыз эли колдонгон жазуунун экинчи түрү – көөнө уйгур жазуусу. Аталган жазуу Орто Азиянын кеңири аймагына ислам дининин таркашы менен колдонуудан четтеген. Бирок Орто Азия жана Казакстан территориясында жашаган мусулман түрк калктары тарабынан колдонулуп келген араб алфавити араб жана фарс адабий тилдеринин орфографиялык нормаларына ылайыктуу болгону менен, академик Б.М.Юнусалиев белгилегендей, башка сөздөрдү жазууда чагатай адабий тилинин таасири алдында болушкан. Ушундан улам, бул жазууну заман талабына ылайык көпчүлүк түрк элдери сыяктуу эле кыргыздар да өз тарыхында колдонгон жазуулардын төртүнчү түрү деп атайын бөлүп кароону туура көрдүк. Себеби тарыхта араб жазуусу 9-12-кылымдардагы араб халифаты күч алган мезгилге туура келсе, чагатай жазуусу Чынгызхандын экинчи уулу Чагатай бийликке келгенден кийин түрк тилдеринин талабына ылайыкташтырылып, олуттуу реформалар жүргүзүлгөндөн кийинки жазуу түрү. Ушул доордон баштап “чагатай жазуусу”, “чагатай тили”, “чагатай маданияты”, “чагатай адабияты” деген терминдер колдонулуп, бул жазуу Орто Азияда жашаган түрк тилдүү элдеринин маданиятынын калыптанышына, өсүп-өнүгүшүнө чоң салымын кошкон. Мындай көрүнүш XIX кылымдагы кыргыздардын тилин изилдеген бир катар тилчи-окумуштуулардын эмгектеринде белгиленген. Алсак, К. К. Юдахин, В. М. Плоских, С. К. Кудайбергенов ж.б. «Октябрь революциясына чейин сабаттуу кыргыздар кыргыз тилине өтө начар ылайыкташтырылган араб алфавитин колдонушкан жана чагатай тили деп жазылган адабий тилдин үлгүлөрүн туурап жазышкан», – дейт [5, 75-б.].

Мындай тарыхый маалыматтарга азыркы мезгилдеги белгилүү тарыхчы-окумуштуулардын да айткан пикирлери дал келет. Алсак, Кыяс Молдокасымов: “100 жылдар бою Стамбул шаарынын итепканаларынын биринде кыргыз тарыхчысы Зиябидин Магзунинин 1666 беттен турган “Фергана хандарынын тарыхы” деген эмгеги чагатай жазуусу менен кыргыз тилинде жазылган, – дейт. Ал эми Тынчтыкбек Чоротегин: “Алишер Навоинин жана Бабурдун сөздүгүн даярдап жаткан биздин боордош өзбектер кээ бир сөздөрдүн маанисин аныкташ үчүн К. К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча” сөздүгүн колдонушкан, – дейт [1, Азаттык радиосу].

Ушундай тарыхый маалыматтардан улам чагатай жазуусу түрк каганатынын мамлекеттик тили болуп, анын ичинде кыргыздар өз тарыхында XIX-XX кылымдын 20-жылдарына чейин аны колдонгон деп айтууга толук негиз бар. Буга XIX кылымдагы Атаке баатырдын, Кыргыз бийи Олжобай Акымбек менен Мамбет Үмөтовдун, Шералы менен анын уулу Алгачынын Батыш Сибирдин генерал-губернаторуна жазган каты, Бугу уруусунун Россиянын карамагына өткөндөгү анттары сыяктуу араб алфавитинде жазылган эң алгачкы эстеликтердин тексттери далил боло алат. Мындай көөнө жазма эстеликтер чагатай жазуу тили боюнча көптөгөн тарыхый материалдарды аныктоого мүмкүнчүлүк берет. Бул багытта орус

жана чет өлкөлүк түркологдордун арасында көп жылдар бою кызыгуулар жаралып, чагатай доорундагы бир катар жазма эстеликтердин тексттери, котормолору изилденип, тилдик комментарийлер менен жарык көргөн.

Антсе да, бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тил илиминде чагатай жазуусунун мүнөздөмөсү жөнүндө жана ал (чагатай) доордо жазылган эмгектер боюнча айрым бир ой-пикирлер айтылып жүргөнү менен, изилдөөлөр дээрлик жокко эсе. Бирок тилдин ар бир тарыхый доорундагы абалын билдирген жазма эстеликтерсиз эч кандай тил тарыхын ачуу мүмкүн эмес. Андыктан улуттун кызыкчылыгы үчүн мурас катары эсептелген чагатай тили боюнча элибиздин маалымдуулугун жогорулатуу зарыл.

Материалдар жана изилдөө методдору

“Молдо Нияздын кол жазмаларындагы чагатай жазмасы” аттуу илимий макаланы изилдөөнүн негизги материалдары катары акындын КР УИАсынын архивинде чагатай жазуусу менен жазылган Молдо Нияз акындын кол жазмаларынын текстериндеги жалпы түзүлүштөгү, өзгөчө түзүлүштөгү сейрек учураган тилдик каражаттар каралды.

Ал эми акындын кол жазмаларындагы чагатай тилинин элементтерин изилдөөнү көздөгөн максатына, алган багытына, мазмун-натыйжасына жараша интерпретациялоо, байкоо жүргүзүү, трансформациялоо, системалаштыруу, салыштыруу, сыпаттоо, анализ, тектештирме-тарыхый, методдору жана зарылдыгына жараша жалпылоо методдору колдонулду.

Тыянактар жана талкуулар

Тилдин тарыхын тактоо максатында кыргыз элинин Октябрь революциясына чейин колдонгон аймактык жазма тили, айрыкча, XIX кылымдагы Молдо Нияз сыяктуу акындардын кол жазмалары жана алардын чагатай тили менен болгон жакындык, тектештик маселелери атайын изилдөөнүн объектисине алынышы учурда кыргыз тил илиминде актуалдуу маселелердин бири.

Мына ошол революцияга чейинки кыргыз жазуучулары, алардын арасында Молдо Нияз колдонгон араб алфавитинин составында 28 тамга болгон. Ал тамгалар жалаң гана үнсүз тыбыштардын белгисин билдирген: ب (ба), ت (та), ث (са), ج (жим), ح (ха), خ (хо), د (дал), ذ (зал), ر (ро), ز (за), س (син), ش (шин), ص (сод), ض (зод), ط (то), ظ (зо), ع (айн), غ (гойн), ف (фа), ق (коф), ك (каф), ل (лам), م (мин), ن (нун), و (вов), ه (хе), لا (ламалиф), اى (я). Булар араб жана фарс тилдерине ылайыктуу болгондуктан, кыргыз тилинин үнсүз тыбыштарын толук камсыз кыла алган эмес. Ошондуктан Октябрь революциясына чейин эле араб тамгаларынын кээ бирлерине кошумча чекиттерди коюу менен төрт (گ (г), (ң), پ (п), چ (ч), و (в)) тамганы кошуп, жазып келишкен [2, 6-б.]. Алардын айрымдары бир амга менен белгиленсе, айрымдары бир нече тамга менен белгиленген. Мисалы, бир эле [з] төрт ذ (зал), ز (за), ظ (зо) ض (зод) тамга менен белгиленсе, [с] үч (س (син), ث (са), ص (сод)), [т] эки ت (та), ط (то) тамга, [х] үч خ (хо), ح (ха), ه (хе), [к] эки тамга ك (каф), ق (коф). Булар араб тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайыкталып түзүлгөндүктөн, ар бири ар башка айтылып, сөздөрдүн маанисин өзгөртүү касиетине да ээ болгон. Мисалы: (ذ (зал) – ذاکر (закир);

ث (siz) – سيز (син); فرض (фарз) – ض (zod); ظريف (зориф) – ظ (zo); پياز (пиаз) – ز (za); ثنا (сана) – ص (sa); صدا (сода) – ص (cod); تورنا (турна) – ت (ta); طبيب (тобиб) – ط (to); خ (хо) – خ (ho); اويغو (уйку) – ك (kaф); حاكم (хаким) – ح (ха); گناه (гунах) – ه (хе); ناك (нак) – ك (kaф).

Ал эми үндүүлөр болгону үч тамга менен белгиленген: ¹ (а), ى (и), و (у). Бул болсо, көп үндүү тыбыштары бар түрк тилин толук камсыз кыла алган эмес. Натыйжада, араб тилинин үндүүөр системасындагы мындай кемчилик тарыхта далай чатак жараткан. Кийин үнсүз тамгалардын үстүнө, астына сызыкча, үтүр, кош сызык, кош үтүр коюлуп, араб тилиндеги үч үндүү түрк тилдериндеги 8, 9 – ¹ [а, ә, е], ى [ы, и], و [у, ү, о, ө] үндүүгө туура келген [3, 6-б.]. Тактап айтканда, фатха (-) белгиси үнсүз тамгалардын үстүнө коюлуп, [а] тыбышын билдирсе, касра (-) тамганын астында келип [и] тыбышын билдирген. Дамма (◌) белгиси үнсүз тамганын үстүндө келип [у] тыбышын билдирген. Алар жанаша турган үнсүздөргө карап өзгөрүлгөн, бирок өзгөрүлгөн варианты өзүнчө тамга менен белгиленген эмес. Маселен, фатха белгиси (-) айрым үнсүздөр менен келгенде жоон окулуп, [а] тыбышын билдирсе, жумшак үнсүздөр менен келгенде ичке [е, ә] -ни билдирген. Касра (-) үнсүз тамганын астында келип, жоон үндүү катары [ы], ичке үндүү катары [и] болуп окулат. Дамма (◌) белгиси үнсүз тамганын үстүндө келип жоон үндүү катары [у], ичке үндүү катары [ү] болуп окулат. Бирок араб жазуусундагы үндүүлөрдү жана айрым татаал үнсүздөрдү билдирүүчү жогоркудай өзгөчө белгилер чагатай жазуусунда ар дайым эле сактала бербегендиктен араб жазуусунан айырмаланган. Буга чагатай жазуусу менен жазылган Молдо Нияздын КР УИАсынын архивинде сакталган төмөнкү кол жазмасы толук мисал боло алат жана анда араб жазуусунан айырмаланган чагатай тилине мүнөздүү төмөнкүдөй айырмачылыктар байкалат.

Кол жазмалар фонду, инв.№ 147

1. Кол жазмада үндүүлөрдү белгилеш үчүн алынган өзгөчө белгилер (фатха, дамма, касра, сүкүн) байкалбайт. Мисалы: حقیقت – *hкикт (hакикат)*; «акыйкат», مرض – *мрз (мираз)*; «мурас», عقلی – *'акли (акылы)* «акылы», علم – *'алм (әәлем)* «аалам» ж.б. Мындай учурда тигил же бул сөздүн маанисин сүйлөмдүн маанисине карай кыйынчылык менен аныктоого туура келет. Эгерде үндүүнү билгизген тамгалар жазууда колдонулса, ал сөздү ар кайсы тилдин жана диалектилердин өкүлдөрү ар башкача окуган. Мисалы, кыргыз тилинде “*адам*” сөзү, өзбек, тажик тилдеринде “*одам*” деп айтылса, кыргыз тилиндеги “*ыраак*” өзбек, тажиктерде “*ироок*” деп айтылат.

2. Араб алфавитиндеги үнсүз тыбыштар бири-бирине өтө окшош болгондуктан алар чекиттердин саны менен айырмаланган. Бирок Молдо Нияздын кол жазмаларында андай чекиттердин бириктирилип жазылганын да байкоого болот.

3. Чекиттер өз ордуна коюлбай калса да, сөз таптакыр башка маанини берип калат же сөздүн маанисин аныктоо өтө кыйынчылыкты жаратат. Ушул сыяктуу көрүнүштөр Молдо Нияздын кол жазмаларында сөздөрдүн кабатталып жазылышынан байкалат. Анда үстүнө кабатталып жазылган сөздөрдүн чекиттери астынкы сөздөрдүн чекиттерине аралашып кеткенин акындын жогоруда кол жазмалар фондусунун № 147 инвентарынан алынган сүрөттөн көрүүгө болот.

4. Үнсүз тамгалардын кээ бирлери алдынкы тамгалар менен кошулуп жазылса, айрымдары өзүнөн кийинки тамгалар менен кошулуп жазылат. Ошондуктан кайсы тамга өзүнөн алдынкы менен, кайсынысы арткы тамга менен кошулуп жазыларын да так билүү керек.

5. Бул сыяктуу көрүнүш сандарды жазууда да байкалат. Алсак, тамгалар оңдон солго, ал эми сандар солдон оңго карай жазылат. Мисалы: تامغالانى سانى ربتەكشه نداؤاغا 23 بو لوب [2, 3-б.] Мындай учурда оңдон солго карай жазып келе жаткан жазууну токтотуп, сан менен солдон оңго карай жазууга туура келет.

6. Чагатай жазуусунда тыныш белгилер байкалбайт. Ошондой эле баш жана кичине тамгаларды ажыратып жазуучу дифференциалдык принциби да колдонулбайт. Чагатай орфографиясындагы мындай баш аламандык кол жазмаларда айрыкча араб-иран (м: *заприңда, бандасан, гандасан, йашизаин, сраттасан, вазы, парандасан ж.б.*) тилдеринен кабыл алынган сөздөрдүн тексттерде ташмалданышын, туура окулушун жана сөздөрдүн маанисин түшүнүүгө бир топ кыйынчылыктарды жаратат.

7. Сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн арасында ажырымдар байкалбай, жолдун башынан аягына чейин бириктирилип жазылат. Бул учурда да башка тилден кабыл алынган сөздөрдүн жигин ажыратуу мүмкүн эмес.

Бирок чагатай жазуусунун орфографиялык принциптерине таянып, араб алфавити менен жазылган кол жазма, окууда канчалык кыйынчылык келтирсе да, жана кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүгүн билдире албаган кемчиликтери болгону менен, чагатай жазуусу өз учурунда коомдук маданиятыбыздын өсүшүнө белгилүү роль ойногон.

Корутунду

Молдо Нияз сыяктуу улуу инсандардын жараткан улуу мурастары азыркы күндөгү тилибиздин, адабиятыбыздын, маданиятыбыздын, тарыхыбыздын алгачкы булактары болуп саналат. Андыктан чагатай жазуусу менен жазылган кол жазмаларды окууда келтирилген жогоркудай кыйынчылыктарга карабастан, кыргыз тилинин тарыхый өзгөчөлүктөрүн сактаган кыргыз жазмасынын алгачкы үлгүлөрүнүн түп нускаларын эл арасынан жыйноо, аларды көчүрүп жазуу, аны муундан-муунга өткөрүү, ошондой эле көчүрүлгөн кол жазмаларды улуттук-кенч, улуттук-мүлк катары сактап, бапестөө иштерин тынымсыз жүргүзүү зарыл. Себеби мындай жумуштар XV-XIX кылымдарда кыргыздар колдонгон китептердин репертуарын жана окуган китептердин чегин, өткөндөгү сабаттуу кыргыздардын илимий билимдеринин жана адабий табиттеринин кандай болгондугун аныктоого жана кыргыз тилинин тарыхый жазма эстеликтери текстологиялык багыттагы изилдөөлөрдү жүргүзүүгө баалуу булак болуп бере алат.

Жыйынтыктап айтканда, Молдо Нияз колдонгон тилдик каражаттардын лингвистикалык, графикалык, лингвосомиотикалык, диалектилик жана башка өзгөчөлүктөрүнө илимий негизде мүнөздөмө берүү кыргыз тил илими үчүн теориялык жактан да, практикалык жактан да чоң мааниге ээ. Себеби кыргыз эли өзүнүн басып өткөн узак, тарыхый, татаал жолундагы улуу руханий мурастарын өтө бапестеп, кастарлап сактап калуу – учурдун кечиктирилгис шарты. Бул жагынан алганда, түрк тилдүү кошуна мамлекеттердин айрым окумуштуулары өз улутунун артыкчылыгын, тил тарыхынын байыркылыгын аныктоо үчүн “чагатай тили” деп аталган түрк тилдеринин орток мурасын окуп үйрөнүүгө, аларды өздөрүнүн шыбагасына көбүрөөк энчилеп тартууга, ал түгүл, менчиктеп алууга аракеттерди жасоодо. Мына ушундай жагдайда чагатай жазма тилине байланыштуу Молдо Нияз сыяктуу XIX кылымдагы жазгыч акындарыбыздын чыгармаларына лингвистикалык багытта илимий-теориялык жактан ар тараптуу изилдөө иштерин жүргүзүү кечиктирилгис шарт. Анткени мындай багытта жүргүзүлгөн илимий-изилдөө иштери кыргыз элинин маданиятынын өткөндөгүсү менен азыркысынын ортосундагы реалдуу карым-катнашты, ар тараптуу лингвистикалык, лингвомаданий байланыштарды калыбына келтирүүгө көмөк көрсөтө алат.

Пайдаланылган адабияттар

1. «Азаттык» радиосу. 27.01.15. саат: 13:46.
2. Арабаев И. Жазуу жолунда. [Текст] / И. Арабаев.// –Фрунзе, 1923. –3-б.
3. Карасаев Х. Камус наама. Б.: 1996, - 6 б.
4. Кол жазмалар фондусу, инв.№ 147.
5. Плоских В.М., Кудайбергенов С.К. Ранние киргизские письменные документы (Известия АН Киргизской ССР. Общественные науки) Фрунзе. 1968, №4, –С.75.
6. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. М., 1940, -6 б.
7. Юнусалиев Б. М. “Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза” деген эмгектен кыскартылып алынган котормо //Ала-Тоо. 1989. -№1. -79 б.
8. Жеенбаев, Г. Т. Молдо Нияздын санатына 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн сүрөттөлүшү / Г. Т. Жеенбаев, А. К. Таабалдиева // *Вестник Омского государственного университета*. – 2021. – Vol. 1, No. 4. – P. 440-451. – DOI 10.52754/16947452_2021_1_4_440. – EDN: PVMLZD.

9. Султанова, М.Ш. XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башындагы акындардын чыгармаларындагы тарыхый окуялардын чагылдырылышы / М. Ш. Султанова, Г. Абсамат Кызы // *Вестник Омского государственного университета*. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 1107-1113. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_1107. – EDN: EFTLDV.